

Diskussion

Luksus, kultur og modernitet

OM MIKKEL VENBORG PEDERSENS DISPUTATS

AF

GUNNER LIND

Mikkel Venborg Pedersens afhandling *Luksus: Forbrug og kolonier i Danmark i det 18. århundrede* forener mange høje ambitioner.¹ Den behandler flere makrohistoriske problemstillinger og forsøger at vise deres indbyrdes sammenhæng. Den søger at forankre de makrohistoriske ændringer i en mikrohistorisk analyse: Den europæiske kulturs forandring skal ses i – og gennem – enkelte danske husholdninger. Og værket skal på en gang være en akademisk afhandling for doktorgraden i europæisk etnologi og en jævn, ligetil fremstilling i den skandinaviske kulturhistories beundrede tradition. Det er bemærkelsesværdigt, så godt disse ambitioner faktisk indfries, men der er også adskilligt, som kan diskuteres, såvel ved realiseringen som ved dens præmisser.

Værkets problemstilling beskrives altså ved tre begreber: Luksusforbrug, kolonier, det 18. århundrede. Emnet er ikke luksus i almindelighed, men den 'nye luksus' af relativt daglige forbrugsgoder, importeret fra fremmede verdensdele: Te, kaffe, porcelæn, indigo er de vigtigste eksempler. Og så er der – som den tredje søn, der er gemt væk i eventyrene – også et fjerde begreb, som gemmes lidt væk og ikke får lov til at komme på titelbladet. Det er *modernitet*. En enkelt gang får det lov at stikke hovedet frem: 'modernitetsproces'.² Ellers tales der mere jævnt om 'den moderne verden' og 'modernisering'. Begrebsparret modernitet versus traditionalisme er imidlertid i skiftende sproglig dragt

1 Mikkel Venborg Pedersen: *Luksus. Forbrug og kolonier i Danmark i det 18. århundrede*. København, Museum Tusulanums Forlag, 2013. Afhandling antaget af Københavns Universitet til forsvar for den filosofiske doktorgrad. Nærværende diskussion er anden officielle opponents indlæg ved forsvaret d. 27. september 2013.

2 *Ibid.*, 286.

centralt for bogens overordnede problemstilling og især for diskussionen i det sidste, konkluderende kapitel om *Luksus, forbrug og samfund*. Værket er således på ingen måde kun en historisk fremstilling af det koloniale luksusforbrug i Danmark. Analysen fokuserer på dette forbrugs dynamiske karakter og dynamiske rolle, såvel i husholdningens mikrokosmos som i den transformation af hele den europæiske verden til en fundamentalt anderledes modus, som af mange placeres i 1700-tallet.

Det afsluttende kapitel sammenfletter hele værkets konklusion med en diskussion af den offentlige debat om luksus i Europa og Danmark. Som indledning rummer bogen en gennemgang af problemstillingen og af det teoretiske og metodiske grundlag. Mellem disse to møder man et kapitel, som fortæller om den europæiske forbrugsrevolution og om det danske kolonirige, begge dele med afsæt i eksisterende forskning; samt fire kapitler, der indeholder den centrale undersøgelse af de koloniale importvarers konkrete rolle i det danske samfund. Først gennemgås over to kapitler fem husstande, to fra byen og tre fra landet, rangerende fra fæstebonden til den stenrige købmand og fabrikant med flere boliger. De to næste kapitler sætter de enkelte varekategorier i centrum og følger forbruget og de kulturelle mønstre omkring dem.

Undersøgelsen af de nye varer, som bidrog til hjemmets komfort eller livets nydelse, er fortrinsvis kvalitativ, selv om mængder nævnes en del. Væsentlige kilder er toldlister og andet, der kan fortælle om vareudbuddet i de fem husstandes nærhed, og personlige udsagn af forskellig art, mest erindringer og breve, der fortæller om brugssituationer og refleksioner knyttet til dem. Der knyttes løbende an til de fem husstande. I værkets centrum står således to separate undersøgelser af den samme problemstilling efter hver sin fremgangsmåde. Det fører til nogen gentagelse af pointer, men også til nuancering og præcision.

De fem udvalgte husstande har til fælles, at større eller mindre dele af boligen er bevaret, og at den er genopstillet som et rekonstrueret hjem i en af Nationalmuseets afdelinger. Gennemgangen har to parallelle spor. Det ene er en fremstilling af, hvad hjemmene rummede med relation til den 'nye luksus' på grundlag af det skifte- og fallitmateriale, der er bevaret fra alle fem – og fra nært relaterede – husstande. Det andet spor er illustrationerne. Vi møder en rig fotografisk fremstilling af de bevarede (til dels rekonstruerede) boliger og deres genstandstyper, suppleret med mange andre relevante genstande, bygninger, steder og personer. På illustrationssiden er de to dele af analysen flettet sammen. Genstande fra hjemmene illustrerer ofte brugen af varerne.

Stedvis må forfatteren bevæge sig noget væk for at finde sine kilder. Det gælder ikke mindst erindringerne, hvor vi møder stof fra det *meget* lange 18. århundrede, spændende fra Jon Olafssons oplevelser i 1620'erne til Christine Reimers udgivelser fra 1910-19.³ Det heterogene kildemateriale benyttes imidlertid ansvarligt. Der er god dækning for de konklusioner, der drages, og de korte bemærkninger om kildernes muligheder og begrænsninger, som bogens form lægger op til, dækker nogenlunde behovet. Den faglige læser kan dog ikke undgå at bemærke, at den valgte form gør værkets stemme mere autoritativ, mindre åbent diskuterende, end normalt i en videnskabelig afhandling.

I modsætning til den kortfattede behandling af forholdet mellem spørgsmål og kilder er der en omfattende diskussion af forskningssituationen og af bogens metodiske og teoretiske udgangspunkter. Den føres i en længere række omfangsrige noter, foruden en ganske omfattende behandling i forordet og i kapitel 1. To elementer er vigtige her. Det ene er en tilslutning til den historiske og makrosociologiske forståelse af 1700-tallet som en afgørende periode i udviklingen af en europæisk civilisation. En civilisation, som netop er *civil* i sin omgangsform; som er domineret af eliter, der er civile i den forstand, at de ikke personligt agerer med eller symboliseres af våben; og som er civil i den urbetydning, at borgerskabet i bred forstand står centralt i samfundet. Det andet element er en metodisk bekendelse til den tilgang, som i forskellige varianter findes i den nordiske kulturhistoriske tradition, i Geertz' tætte beskrivelse, i den italienske *microstoria* med flere. Tætheden gøres her ekstra tæt gennem en karakteristisk repetition med forskydninger. Vi møder for eksempel sukkeret i afsnittet om kolonierne som produktion i Vestindien og som handelsvaren, der holder den atlantiske trekantshandel i gang; vi møder det i boligerne som sukker-skåle og sukkertænger; vi møder det som forbrugsvarer, der forsøder livet i det daglige; og vi møder endelig sukkeret som debattemne, en last, som bør begrænses.

Mikro- og makroplan bindes sammen af en tese med to dele: At »den europæiske forbrugsrevolution« i 1700-tallet var en central del af baggrunden for »sædernes forfinelse og vanernes civilisering«,⁴ og at koloniernes varer og genstande spillede en central rolle i forbrugsrevolutionen. Denne tilgang præger ikke bare de to kapitler, der gennemgår

3 Jon Olafsson: *Jon Olafssons Oplevelser som Bøsseskytte under Christian IV*. Oversat af Sigfus Bløndal. *Memoirer og Breve*, udg. af J. Clausen og P. Fr. Rist, bd. I. København 1905; Christine Reimer: *Nordfynsk Bondeliv i Mands Minde*, 5 bind. Odense / København 1910-19.

4 Venborg Pedersen: *Luksus*, 38.

enkelte hushold, men også de to, der følger varerne. Det sker i vidt omfang på lokalt plan eller egentligt mikroplan. Nationale og transnationale tilstande og processer bliver bundet sammen med det nære, men førstnævnte har i praksis kun beskednen vægt.

Hver for sig er disse elementer ikke kontroversielle. Det er vidt udbredte standpunkter. Kombineret bliver de imidlertid til en tese om en sammenhæng. Det er en sammenhæng i alle retninger: Enkelte mennesker glædes ved og fristes af de nye luksusvarer; stigende samlet forbrug stimulerer handel, produktion og koloniale projekter; en livsform med dagligt luksusforbrug på en mere central plads fremprovokerer reaktioner og debat, og så videre.

En karikatur

Det er en kompleks tese, som rummer et uendeligt mylder af små og store historiske processer. Den metodiske tilgang viser, at tesen ikke skal forstås reduktionistisk. Hele mylderet skal tænkes med ind. Det er heller ikke en tese, hvis holdbarhed er let at efterprøve. Den må overbevise gennem den samlede fremstilling, men i praksis er det svært at få alt til at stå lige skarpt. Værkets tyngdepunkt i det nære og det danske får, lidt paradoksalt, den samlede proces til at antage et noget deterministisk præg på mikroplan. Varerne og forbrugsrevolutionen kommer derudefra og har følger, som igen har andre følger. Sådan er det ganske givet ikke tænkt; men læseren skal arbejde for at fastholde, at for eksempel plantager i troperne ikke havde været uden de millioner, der tog deres produkter til sig.

Paradoksalt opstår der en modsætning mellem ønsket om at undgå reduktionisme og det dermed forbundne ønske om at lade fortællingen være detaljeret og konkret. Det kan ikke undgås, at læseren i sit indre reducerer det komplekse værk, og at denne reduktion bliver formet af de praktisk nødvendige valg og vægtninger af forskellige emner. Hvis man skriver en karikatur af bogen, som skamløst fjerner en rigdom af variationer, nuancer, præciseringer og forbehold, kan den lyde sådan her:

»Varerne fra de danske kolonier udløste et skred i forbruget, som ændrede livsformen generelt. Den diskussion af luksus, som fulgte med, forbandt sig efterhånden med andre temaer til den oplyste debat, der banede vejen for konkrete reformer og et nyt syn på samfundet. Begge processer starter først for alvor i det 18. århundrede, og de førte frem til den modernitet i kultur, politik og økonomi, som har præget den vestlige verden, ja efterhånden hele verden, lige siden.«

Bogens fire centrale begreber rummer altså hver en implicit tese, som tilsammen danner en generel tese af stor rækkevidde. Den står ingen steder; men det er noget i den retning, man får, hvis man ekspliciterer logikken i valget af temaer og disposition og løfter de mest generelle udsagn ud af de tætte beskrivelser. I det følgende vil jeg ordne min diskussion af værket ud fra disse fire begreber.

Gennembruddet i det 18. århundrede

Blandt tesens fire bærende komponenter er den kronologiske ramme et valg, ikke et resultat. Mange generelle udsagn sammenligner det 18. århundrede med tiden før og efter: »Det 18. århundrede blev også tiden, hvor Europa blev moderne«,⁵ hedder det i variationer. Det bygger ikke ret meget på værkets egen undersøgelse, som har sit tyngdepunkt i anden halvdel af århundredet med enkelte kig op og ned i tiden. Men der trækkes på en udbredt forestilling i historieforskningen om det 18. århundrede som modernitetens gennembrudstid.

Denne konsensus kan dog godt problematiseres. Så tidligt som 1706 hedder det for eksempel, at »stolemagerne [påstår], at det mester stykke, som efter laugs articerne skulle gøres ... skal nu ganske være af moden«.⁶ Stolemagerne, Københavns Magistrat og Danske Kancelli, der er parterne i denne udveksling, er således helt på det rene med begrebet mode og går ud fra, at god stolemagerpraksis skal leve op til den. Men en positiv opfattelse af moden er faktisk en god indikator for modernitet: Moden er den systematiske nyhed, forandringen i sig selv som positiv værdi.

I europæisk sammenhæng hviler forestillingen om det 18. århundrede som gennembrudstid på tre hovedpunkter: oplysningslitteraturens fylde og hyppige radikalitet, den franske revolutions mange ekstremer og omfattende virkninger, og den spæde industrielle revolutions fundamentalt ændrede produktionsformer. I en dansk sammenhæng kan man pege på de store reformer fra 1788 og frem og på de tre sidste tiårs stadig mere reformvenlige debat. Både i en europæisk og dansk ramme er der altså først tale om substantielle ændringer allersidst i århundredet, men efter et meget langt forspil. I diskursen kan det spores gennem hele århundredet, og punktvis længere tilbage. Afgrænsningen

⁵ Ibid., 32.

⁶ Oluf August Nielsen: *Kjøbenhavns Diplomatarium: Samling af Dokumenter, Breve og andre Kilder til Oplysning om Kjøbenhavns ældre Forhold før 1728*. København 1886, 779. Dette er den ældste henvisning til ordet 'mode' i Ordbog over det danske Sprog.

bagud er altså et interessant spørgsmål. Hvad kan følges længere tilbage, hvor længe, og med hvilken styrke? Dette værk rummer stof, som potentielt kunne sige noget om det, men der er altså valgt en anden strategi. Forestillingen om undersøgelsens århundrede som gennembrudstid er valgt som et udgangspunkt, ikke et spørgsmål til undersøgelse. Det er legitimt, men svært at se i teksten, fordi fremstillingens autoritative stemme i så høj grad sammenfletter resultater med valgte udgangspunkter til en helhed.

Tæt læst kan man argumentere for, at denne afhandling viser to ting om de samfundsmæssige og kulturelle ændringers karakter, som er vigtige for det kronologiske spørgsmål. For det første, at materielle ændringer, som relativt set er voldsomme, absolut set kan være af meget varierende styrke. Det er sikkert, for eksempel, at dette århundrede er kaffens gennembrud fra ingenting til noget, virkelig mange husstande berøres af. Det fortæller genstandene smukt. Men vi kan også se, at en grevinde kan hjemtage et halvt pund mokka fra købstaden, så hvor tit har kaffen reelt stukket næsen frem i hendes dagligdag, for slet ikke at tale om den øvrige husstand?⁷ For det andet viser afhandlingen, at de dele af det materielle liv, som ikke var bundet stærkt af love og andre kollektive normer, var i stille ændring gennem lang tid. Afhandlingen peger altså principielt på nye muligheder for at undersøge de sammenflettede spørgsmål om modernitetens forløbere og spredning i samfundet.

Kolonierne og de importerede luksusvarer

I bogens første kapitel får vi den overordnede historie om forbrug og kolonier. Specielt gennemgås historien om Danmark-Norge som kolonirige. På mange punkter i teksten bliver kolonierne eksplicit sat lig med den nye handel med dagligdags luksusvarer, og det samme sker med stor styrke implicit ved inkluderingen af kolonihistorien.

Det er problematisk på to måder. Den første drejer sig om, at kolonialisme ikke er det samme som handel. Kolonier er et spørgsmål om dominans, først og fremmest politisk og militært, men også kulturelt og økonomisk. Kolonier er herredømme i det fremmede, enten over indfødte eller over tilvandrede bosættere. Handel kan fremmes af herredømme, og herredømme kan lede til handel; men handel findes også mellem politisk uforbundne pladser, som vi kan se hver dag.

7 Venborg Pedersen: *Luksus*, 168.

Det økonomisk vigtigste punkt for dansk oversøisk handel var faktoret i Guangzhou, Canton kaldet. Det var jo ikke en koloni. Tværtimod, her optrådte europæerne kun under kontrol af strikse kinesiske embedsmænd, bundet af de regler og normer, kineserne fandt passende. Rykker vi vestpå, var det næste punkt Frederiksnagore, stationen i Serampore i Bengalen. Her blev der indkøbt salpeter og bomuldsvarer. Men handelsstationen var anlagt og drevet efter overenskomst med Bengalens *nawab*, den stedlige fyrste under det indiske Mogulrige. Selv om der var en daglig forvaltning af et mindre territorium, havde det kun delvis karakter af en koloni. Det mere berømte Trankebar havde et fort, en garnison og et distrikt, der blev styret fra fortet. Det var på mange måder kolonialt; men også Trankebar var anbragt i en politisk orden under den lokale indiske magthaver, så der var grænser for den europæiske autonomi. I Afrika begynder det at ligne mere. Det direkte kontrollerede territorium var ikke stort, men de lokale fyrster var ikke overherrer. Endeligt var der de tre øer i Vestindien: De var på enhver måde kolonier, territorier behersket af danske embedsmænd, hvor den danske konge kunne give love og danske soldater var den ultimative magt.⁸

En af de tre store varer fra de ikke-europæiske lande var således forbundet med danske kolonier i egentlig forstand, nemlig sukkeret. Med bomuld, kaffe, porcelæn, te og indigo var det anderledes. Nogle af disse varer fik i et eller andet omfang lettet deres vej til Danmark ved at kunne importeres over dansk kontrollerede handelsveje med udgangspunkt i danske stationer. Andre kom – igen i varierende omfang – fra andre landes kolonier. Europæiske aktørers iver efter at få for eksempel kaffen etableret i nye områder, hvor de selv havde lettere, mere rigelig og billigere adgang, har stimuleret forbruget hjemme; men afgørende for den internationale handels opblomstring har det ikke været, som de kinesiske varer viser.

Der er grund til at skelne mellem den europæisk kontrollerede handel og de europæiske koloniriger, fordi konsekvenserne af disse modaliteter var så forskellige, især uden for Europa, men også indenfor. Handel er ikke kolonialisme, og det er kulturel afsmitning heller ikke, ikke engang hvis der er tale om ulige relationer. Kolonialisme drejer sig om vold og om den magt, der kommer fra truslen om vold. Kolonierne i Vestindien og den ganske voldelige tilstedeværelse i Afrika skabte to

8 Om stationers og koloniers karakter se f.eks. Ole Feldbæk og Ole Justesen: *Kolonierne i Asien og Afrika*; Ove Hornby: *Kolonierne i Vestindien*. Begge i serien *Danmarks historie uden for Danmark* udg. af Svend Ellehøj og Kristof Glamann. København 1980.

søsterprodukter, sukker og rom. Hele resten af varespektret kom set fra et dansk synspunkt ved handel, og i betydeligt omfang fra steder, hvor de lokale havde et væsentligt, ja hegemonisk voldspotentiale.

Den egentlige kolonialisme har sin egen kulturelle betydning. Hvem ser ned på hvem? Hvilke sider af de koloniseredes verden bliver destrueret eller undermineret? Hvilke elitepositioner i det gamle land kan forbindes med koloniernes militariserede elite? Hvordan forskydes magtstrukturerne i hjemlandet af *nabob*'erne;⁹ hvordan påvirkedes menneskeforståelsen af slaveriet – og af kampen mod slaveriet – og så videre? Det er en vigtig historie, og en anden end varernes og forbrugets. Ingen af dem er tjent med, at skellet sløres.

Det er altså om at holde tungen lige i munden, og det ser man også bestræbelser på i værket. Der foretages en principiel differentiering mellem hjemlig, europæisk og global handel. Side 26 hedder det, at det er uklart, om velstandsstigningen havde noget at gøre med kolonirigerne. Men allerede på side 27 har vi en meget rund formulering: »... treklangen industrialisering, forbrugsrevolution og kolonirigernes etablering hænger gensidigt befordrende sammen«; og i bogens slutning bliver formuleringerne endnu mere sammendragende og kausalt tonede: »Betydningen af kolonierne var kolossal og påvirkede det meste. ... Tidlig industri etableredes enten for at efterligne koloniale varer, som porcelæn, eller til at behandle råvarer, som sukker og bomuld. ... Det betød alt sammen nye genstande i hjemmene og nye måder at omgås dem på«. ¹⁰ Eller: »... her blev verden for første gang, gennem de europæiske koloniriger, til et sammensvejet hele, som både handelsmanden, godsejeren og bonden fik andel i«. ¹¹ Det leder let læseren til fejlslutninger, som at den territorielle kolonialisme var afgørende for verdenshandelens ekspansion, eller at *egne* kolonier var vigtige for adgangen til kolonialvarer.

Det andet problem ved den retoriske vægt, der gives kolonierne, drejer sig om de europæiske varers betydning. Her er der en del tvetydighed. De nye luksusvarer kaldes løbende koloniale; men allerede side 32 indrangeres vin med kaffe, te og chokolade i det nye luksusforbrug. Vin blev sikkert konsumeret mere med den stigende velstand, men varen var dog hverken ny eller kolonial. Noget lignende gælder de produktlister, som skal dokumentere vigtigheden af den 'nye luksus'. Vi får at

9 Oprindeligt det samme som *nawab*, senere også ironisk betegnelse for mænd, der vendte stenrige hjem fra Indien til England.

10 Venborg Pedersen: *Luksus*, 287.

11 *Ibid.*, 291.

vide, at et skib i 1774 bringer forskellige Odense-købmænd »rosiner, korender, peberrod, stål, krogede søm, citroner, kathrineblommer, figner, kastanjer, pomeranser, uld, skrivepapir, trækpapir, trøfler og mandler [...] *bomolie*, linolie, korender, mandler, *kaffe*, hørfrø, *kamelhår*, *kulørt tråd*, voksdug, *hvid peber* og terpentin [...] svesker, pibeler, tobakspiber, bænder, blommer, stokke, humle, jernplader, ståltråd, søm, rødt kridt, dyvler af jern, knappenåle, knive, hvid sæbe, risengryn, jernvitriol, Nürnbergkram, have- og blomsterfrø, bønner, persille, sellerirødder, bogbindergarn, blyhvidt, vinsten, gurkemeje, *brunnrødt*, blånelse, blikplader og jerngryder samt fiskeben«. ¹² Af alle disse herligheder var det kun de, jeg har kursiveret, der helt eller delvis havde oversøisk oprindelse, selv om langt de fleste hørte hjemme i forbrugets mere luksusprægede afdeling. Helt det samme gælder de andre lister, hvor vi også møder artikler som Flensborg teglsten og norske jernovne.

Det er sådan set rigtigt, når det på denne baggrund konkluderes, »at bonden i Lundager glimrende i Assens, eventuelt over byens købmænds forbindelser til Odense, har kunnet erhverve sig også koloniale varer på lovlig vis«. ¹³ Men vigtige pointer forsvinder: En er, at den koloniale handel, også med luksusvarer, ikke var stor sammenlignet med den interne europæiske – det gælder også selv om »europæiske varer« kort nævnes nogle linjer længere nede. En anden, at de koloniale varer som spydspidsen for ny luksus – og dermed som de diskuterede varer – kun var endnu en bølge i en lang udvikling. I importlisterne fra 1700-tallet ser man nok så meget til to ældre bølger: De sydeuropæiske varer, hvis gennembrud vel må lægges omkring 1600, da hollændernes to fragtsystemer effektivt forbandt Baltikum og Middelhavet. Og bag denne bølge fjernhandelen i kvalitetstekstiler, middelalderens store luksus. Værket rummer altså selv stof, som problematiserer, at der, som det flere steder opridses, var et markant »skel mellem 'gammel luksus', som mestendels dækkede kostbare materialer og muligheden for fri tid, og en 'ny luksus', der mere inkluderede det eksotiske og masseproducerede for mange mennesker, som forfulgte en stræben efter komfort og nydelse«. ¹⁴ Dermed problematiseres igen, at 1700-tallet på dette punkt var så radikalt nyt.

Den danske kolonihistorie og det importbaserede luksusforbrug er to delhistorier, der i værket implicit og eksplicit føres sammen til en helhed, selv om det i tekstens forløb også berøres, hvordan de hver for

¹² Ibid., 170.

¹³ Ibid., 173-174.

¹⁴ Ibid., 244.

sig har andre elementer. Sammenkoblingen åbner naturligvis blikket for nogle sammenhænge, for eksempel mellem den hjemlige sukker-skål og slaverne i Vestindien; men i forhold til værkets fokus på ændringerne i Danmark er der meget, der snarere bliver sløret.

Luksusbegrebet og luksusdebatten

Som sagt rummer bogen to sammenknyttede historier om luksus. Den ene handler om de fremmede importvarer og deres materielle aftryk, den andet om luksusdebatten, den refleksion, der fandt sted i samtiden. Den nye debat om luksus var, fremhæves det, en dør, hvorigennem det nye luksusforbrug fik virkning på sin samtid. Følgerne rakte særdeles vidt: »Luksusdebatten blev hurtigt også til en debat om det meste andet, inklusive moral og samfundets indretning, oplysning og idealer om frie borgere. Som århundredet gik, skabte diskussionen de tankesæt, som ligger bag vor tids politiske partier og ideologier. De franske tænkere og de engelske ligemænd var sammen med utallige andre i hele Europa mennesker, der alle debatterede samfund, moral og luksus i løbet af det lange 18. århundrede, og, ved siden af de politiske ideologier, også fik sat fokus på idealer som demokrati, retsstat og menneskerettigheder«. ¹⁵

Her kan man rejse flere spørgsmål. Den europæiske debat om luksus er kendt i forskningen; men var der en dansk luksusdebat? Var de oversøiske luksusprodukter vigtige for debatten? Og var debatten om luksus så afgørende for den 'oplyste' diskurs generelt?

Det er relevant at spørge til en dansk debat, fordi bogen er ganske sparsom med eksempler. Vi introduceres stort set til to, nemlig Holberg, der flere steder kort reflekterer over nogle af de nye varer og deres rolle i det daglige liv, og den flittige læge og debattør Johann Clemens Tode, som kommenterer mange ting fra sagogryn til kulørte fjer ud fra deres virkning på kroppen og en modvilje mod udenlandsk import. Ingen af de to engagerer sig egentligt i de nye temaer i den engelsk-franske luksusdebat fra Bernard de Mandeville i 1714 udgav *The Fable of the Bees*. Mandevilles betoning af, at forbrug skaber produktion og beskæftigelse, var en af forudsætningerne for produktions- og produktivetsforestillingerernes gennembrud; for at økonomien ikke længere blev set som et nulsumsspil; og for den økonomiske liberalisme.

15 Ibid., 286.

En hurtig søgning afslører dog, at der faktisk var en dansk debat af lidt større bredde, fra Fr. Ludvig Moltkes *Breve om Overdaadighed og dens skadelige Følger i en Stat* (Kbh., 1758), til Hans Marinus Hammeleffs *Om den overdrevne Luxus i Hovedstaden og de bedste Midler til at hemme den* (Kbh., 1818). Kulminationen synes at ligge i begyndelsen af 1770erne.¹⁶ I den udstrækning titlerne giver et fingerpeg, er der ikke tale om nogen debat, men om en ensidig udfoldelse af den negative holdning til forbrug, der er så stærk i den kristne tradition. Nogle forfattere kendte dog til de fremmede skribenter og deres økonomiske argumentation, men fejede den til side. *Le luxe est pernicieux pour les Etats en général, pernicieux principalement pour celui de Dannemarc* talte Jean (Johan?) Bülow over på Sorø Akademi 1771.¹⁷ Året efter nedgjorde Christian Sommerfeldt Mandeville-tankegangen med en kort begrebsanalyse: »Faa Laster have med deres almindelige Herredømme faaet saa meget Forsvar, som Overdaadighed har faaet, endog hos brave og anseelige Mænd«. ¹⁸ Men disse mænd tog fejl. De forvekslede tarvelighed med sparsommelighed eller karrighed, og overdådigheds undertrykkelse med tabet af alle livets bekvemmeligheder og fornøjelser.¹⁹ Fordømmelse signaleres vel også af den almindelige brug af det gamle danske *Overdaad(ighed)*, som først omkring 1800 erstattes af det importerede *Luxus*.²⁰ Dette forhold bemærkes i afhandlingen, men kommenteres ikke. En videre debat kan formodentlig findes under mindre oplagte stikord i den økonomiske litteratur, og her kan man måske møde forfattere, der er mere positive. Men indtil en nøjere undersøgelse foreligger, må man vel sige, at luksusdebatten i Danmark kom ganske sent, var konservativ, og var spinkel sammenlignet med den flod af debat, der i øvrigt var om samfundets indretning.

Christian Sommerfeldt er også et eksempel på konservatisme i valg af emne. Ædelstene, perler og klædedragt er de tre konkrete eksempler, han nævner.²¹ Andre skriver om silkekåber eller om »Klædedragts

16 *Bibliotheca Danica Online Udgave*, 1877-2012, lokaliseret den 26. januar 2014 på https://aleph-00.kb.dk/F/8CX793HFPC33M59KT276PH1RMJPE3AU7AFQG59E8A8XQ4HIHGG-00339?func=file&file_name=find-b&local_base=kg101_bdanica.

17 *Taler paa Kong Christian den Syendes Fødsels-Dag den 29. Jan. 1771, holdne paa Sorø Ridderlige Akademie*. Sorø 1771 (Luxus er i almindelighed skadelig for staterne, og i særdeleshed for den danske.)

18 Christian Sommerfeldt: *Tanker om Overdaadighed og dens Virkninger*. Sorø 1772, 3. Et egentligt forsøg på at diskutere økonomisk findes dog s. 10-15 og 21-26.

19 *Ibid.*, 3-4.

20 Første henvisninger i *Ordbog over det danske Sprog* er til Jens Baggesen og J.C. Tode, begge 1799.

21 Sommerfeldt: *Tanker*, 7.

Orden og Skikkelse, saa og om anden Eqvipage, Prydelser og Udstafferinger«. ²² Det betyder ikke, at de oversøiske varer har været fraværende i debatten. Guldberg forsøgte jo 1783 at sætte stop for bønderes kaffedrikning. Men den »gamle luksus« synes at have været langt vigtigere som debattemne.

Sådan var det faktisk også for Mandeville. Han nævner kaffe, te og tobak én gang på sine mange hundrede sider. ²³ Tekstilerne er hans gennemgående eksempel, også fordi det passer så godt til hans argument, at luksus er en kilde til beskæftigelse. Det var et argument, som andre tog ud af dets kontekst og brugte til ny erkendelse. Men selve *budskabet* hos Mandeville fandtes ikke her. Det kan læses i undertitlen: Private laster er til offentlig gavn. De afbalancerer endda hinanden. Samfundet er som en bowle punch:

Avarice should be the Souring and Prodigality the Sweetning of it. The Water I would call the Ignorance, Folly and Credulity of the floating insipid Multitude; while Wisdom, Honour, Fortitude and the rest of the sublime Qualities of Men, which separated by Art from the Dregs of Nature the fire of Glory has exalted and refin'd into a Spiritual Essence, should be an Equivalent to Brandy. ²⁴

Det er altså ikke så mærkeligt, hvis den danske debat var en moraldebat. Heller ikke, hvis den forkastede Mandevilles syn på lasterne. Det gjorde selv en så liberal røst som den franske *Encyclopédie*. Her lægges der luft til moralisterne, men dog anbefales en ganske anden balance end den mellem griskhed og ødselhed :

Le *luxe* a été de tout tems le sujet des déclamations des Moralistes, qui l'ont censuré avec plus de morosité que de lumiere,

²² *Secilia Anders Datters Skrivelse til Argus, hvori hun med inderlig Bøn beder ham, at han dog vil forbarme sig over hende, og være hende behjælpelig i, at hun maa beholde sin Silke-Kaabe, og med sin Forbøn mage det saa hos Hr: **** at han ikke vil skille hende ved sin Velfærdt.* Kbh. 1772; *Om Overdaadighed, samt om Klædedragts Orden og Skikkelse, saa og om anden Eqvipage, Prydelser og Udstafferinger, som bruges til Overfloed, baade i og uden for Huusene, dog allene meent det, som tiener ikkun til uformøden Pragt og Stads.* Kbh. 1773.

²³ Bernard de Mandeville: *The Fable of the Bees, or, Private Vices, Publick Benefits. With a Commentary Critical, Historical, and Explanatory* udg. af F. B. Kaye. Oxford 1924, bd. 1, 359

²⁴ *Ibid.*, 105. (Havesyge er den sure ingrediens, og ødselhed er den søde. Vandet udgøres af de letbevægelige, tankeløse massers uvidenhed, letsind og naivitet; mens visdom, ære, styrke og menneskets øvrige sublime egenskaber – ved kunst og snilde udskilt fra naturens bærmæ og ophøjede og forfinet til spirituel eksistens – svarer til druebrændevinen.)

& il est depuis quelque tems l'objet des éloges de quelques politiques qui en ont parlé plus en marchands ou en commis qu'en philosophes & en hommes d'état. ... je prie les lecteurs de se dépouiller également des préjuges de Sparte & de ceux de Sybaris.²⁵

Indholdet af den 18 spalter lange artikel er en konkret gennemgang af gavn og skader ved luksus i en lang række eksempler, idet det er et hovedsynspunkt, at det afhænger af sammenhængen. Luksus defineres uskyldigt som brug af jordens gaver og arbejdets kraft til behagelighed. Alligevel gennemgås, hvordan efterspørgslen kan og bør frigøres fra sin afhængighed af luksusforbruget i et land som Frankrig ved en gradvis omfordeling af indkomsten. Det negative perspektiv er altså i sidste instans dominerende.²⁶

Det er det allerede hos en pioner i den oplyste debat som Pierre Bayle. Han skrev ganske vist længe før Mandeville, men han kendte det moralske paradoks fra oldtidens stoikere, og lancerer en passant det økonomiske argument.²⁷ Ikke fordi han specielt interesserer sig for luksus, men fordi han kommer ind på emnet i sin behandling af det stærkt heterodokse kirkesamfund paulicianerne.

Bayles behandling siger noget om det tredje spørgsmål: luksusdebattens primære stilling i den oplyste debat. Det er klart, at Mandevilles succes med sin fabel om bierne gør spørgsmålet om luksus til et af oplysningstidens *topoi*, også i Danmark. Tankerne i den økonomiske argumentation for luksus løsner sig fra deres oprindelige kontekst og er en af mange impulser bag individualismen og den liberale økonomiske teori.²⁸ Dermed dannedes en tankegang, som skulle få mægtig

25 Luxe: i *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres*, red. af Denis Diderot og Jean le Rond d'Alembert bd. 9, Paris 1751, 763, lokaliseret den 26. januar 2014 på http://fr.wikisource.org/wiki/Page:Diderot_-_Encyclopedie_1ere_edition_tome_9.djvu/763 (Luksus har fra tidernes morgen været genstand for moralisternes ordgyderi, de har surt fordømt den, mere end de har kastet lys over fænomenet; desuden er luksus for nogen tid siden begyndt at blive lovprist af visse politikere, som dog har talt om den mere som købmænd eller kontorister end som filosoffer og statsmænd ... jeg beder så inderligt læserne om at løsrive sig fra både spartanske og sybaritiske fordomme.)

26 Anderledes hos Venborg Pedersen: *Luksus*, 251 (efter Daniel Roche).

27 Pierre Bayle: *Dictionnaire historique et critique*, 5 udg., 4 bind. Amsterdam, Leyde, La Haye, Utrecht 1740 [1697], bd. 2, 636, lokaliseret den 26. januar 2014 på <http://artfl-project.uchicago.edu/content/dictionnaire-de-bayle>. Bayle har ingen artikel om luksus, og kommer med denne bemærkning i artiklen 'Pauliciens'.

28 Mandeville: *Fable*, Introduction; Friedrich A. von Hayek: *Individualism and Economic Order*. Chicago 1948, 4, 9; Alfred F. Chalk: Mandeville's Fable of the Bees: A Reappraisal, *Southern Economic Journal* (1966).

indflydelse i det følgende århundrede og er vigtig i dag. Så længe man holder sig til 1700-tallet, er det dog i mine øjne meget vanskeligt at argumentere for, at 'luksus-paradokset' er andet end en sekundær topos blandt mange i debatten om det gode menneske og det gode samfund. Mere konkret: Debatterne om den kristne kirke og kristne arv og om de monarkiske stater var solidt lanceret, længe før der var nogen debat om luksus, af Spinoza, Bayle, Hobbes, Locke, og mange andre. En gigant som Montesquieu ser spørgsmålet om luksus som helt underordnet. Bog VI i *Om lovenes ånd* handler om *Conséquences des différents principes des trois gouvernements, par rapport aux lois somptuaires, au luxe et à la condition des femmes* (De tre styreformers forskellige princippers betydning med hensyn til love om overdrevent forbrug og med hensyn til luksus og kvindernes stilling). Her behandles luksus som en konsekvens af økonomisk ulighed, som bør reguleres af hensyn til social sammenhæng og handelsbalance, hvis staten er republikansk og/eller fattig.²⁹

På den baggrund virker det ikke helt retvisende at formulere sammenhængen, som det nogle gange sker i værket: »Også for den brede befolkning skete der ting og sager, inspireret af luksusdebatten i videste forstand. De danske landboreformer blev, efter forskellige forsøg på kronens og enkelte private godser, indledt med stavnsbåndets løsning 1788 ...« Eller: »... yderligere en hjemlig udløber af debatten om luksus og samfundets indretning, der er væsentlig for bogens emne, var det folkeoplysningsprogram, som oplysningens tanker om skabelsen af den frie borger også satte i gang«. ³⁰

Kulturens modernisering

Gennem glidende formuleringer får luksusdebatten således tilskrevet en urimeligt central rolle. Detaljer i formuleringerne viser, at forfatteren er opmærksom på faren for den slags skred og ønsker at forebygge dem. Det er nu svært at tro, at den typiske læser vil opfange, hvor store reservationer der ligger gemt i »i videste forstand« eller »udløber«.

Den type skred er efter min mening i nogen grad bundet sammen med det kulturhistoriske emne, og i høj grad med bogens form.

29 Charles-Louis de Secondat baron de Montesquieu: *De l'esprit des lois*. Genève 1758, lokaliseret den 26. januar 2014 på http://classiques.uqac.ca/classiques/montesquieu/de_esprit_des_lois/de_esprit_des_lois_tdm.html. Det er meget sandsynligt herfra, at Diderots *Encyclopédie* har ideen om, at luksus skal vurderes i sin sammenhæng.

30 Venborg Pedersen: *Luksus*, 263, 268.

Hensynet til den let løbende, let tilgængelige form blokerer for de omstændelige præciseringer og reservationer, som mere effektivt kunne lede læseren på rette vej. Bagved ligger imidlertid det vanskelige i at binde den centrale undersøgelse af den materielle kulturhistorie sammen med historien om den øvrige samfundsudvikling.

I selve værket reflekteres der dybt og præcist om emne og metode. Om kultur og kulturhistorie hedder det blandt andet i afhandlingen:

Nogle ser kulturhistorie som en traditionel måde at udfylde huller i de store historier på, men det er for snævert. Derimod kan de små historier vise en anden verden, og dermed kan de forhåbentlig skabe mulighed for videre refleksion.³¹

Genstande kan således tjene som indikatorer på kulturelle forestillinger, værdier og valg, fordi de netop er skabt til at blive brugt, forbrugt, efterstræbt.³²

Måske kan det være nyttigt at tænke på en læge, som på baggrund af en patients symptomer stiller en diagnose. Ved at genkende små træk danner han sig et større billede og en forståelse. Undervejs stiller han spørgsmål, bruger indlevelsessevne og indimellem også et kvalificeret gæt, der er baseret på lægens forforståelse af sygdomme, patienten og sammenhængen. Overført til et kulturstudium betyder det at se kultur som noget, der både er manifest og ikke-manifest, materielt og åndeligt på én og samme gang ... Det svarer i store træk til, hvad den amerikanske kulturanthropolog Clifford Geertz har fremhævet som kulturens symbolske udtryk og skaberkraft. For ham er et kulturelt symbol nemlig både en model af virkeligheden og for virkeligheden; de er verdensbeskrivende og verdensskabende på én og samme gang. ... Kultur kan ikke ret godt defineres, og vi kan måske i sidste instans kun nærme os feltet gennem beskrivelse og forståelse ... Kulturstudier kalder således netop på fortolkninger af det sette, det læste, det erfarede, og de kræver en høj grad af indlevelse; en form for kulturel diagnose.³³

I disse citater optræder to af de mange forskellige forståelser af begrebet kultur. I det første er kulturhistorien de små historier, i modsætning

31 Ibid., 14.

32 Ibid., 33.

33 Ibid., 34.

til »de store historiefortællinger om for eksempel nationen, strukturen, staten, kolonialismen eller verdenssystemet«. ³⁴ I det sidste er kulturanalysen alt, hvad en kultur skaber. Det er ikke specielt for dette værk. Tværtimod, det er helt normalt i de antropologiske og historiske fag, at der dels tales om kulturen som objekt for praktisk analyse, hvor visse sider af det menneskelige liv er væk eller sat i boks som en ydre ramme, dels om kulturen som en overordnet, samlende størrelse, der giver sammenhæng og mening til alt, hvad der foregår.

Analysen af luksusdebatten er et modigt forsøg på at gå fra den ene forståelse til den anden. Fra undersøgelsens fokus på den materielle kulturhistorie til hele den danske historie i videste forstand. En sådan sammenkobling er vigtig for forskningen. Uden den kan man ikke bringe undersøgelsen i dette værk i dialog med andre undersøgelser af Danmarks modernisering i 1700-tallet, for eksempel Dan Charly Christensens arbejde med den intellektuelle og teknologiske elite i mest statsligt regi, eller Steen Buscks storværk om den sociale struktur på landet. ³⁵ Også han ser mange modernitetens spor. I to rytmer: en langsom, reelt gennem hele århundredet, hvis centrale emne er kristendommen og forståelsen af Gud. Og en voldsom i århundredets sidste par tiår. Den nye tid kommer da udefra og fra oven med landboreformerne, og dermed fra statens magt og statseliten i København, men realiseres energisk lokalt.

Når der fokuseres på luksusdebatten som koblingen mellem den nye luksus og de magtfulde elitors tanker og handlinger, bliver fremstillingen af luksusdebatten sat under pres for at vise, hvor vigtig den nye luksus var, også når kaffekoppen var sluppet. Og det kniber. Det betyder imidlertid ikke, at den nye luksus var en isoleret, lille historie. I mine øjne ligger den mest oplagte kobling imidlertid ikke på den politiske idéhistories territorium, men tættere på den materielle kulturhistories eget felt. Den nye luksus, med sin relativt beskedne, dagligdags fremtræden, var velegnet til at lokke høj og lav til sig og få dem til at forbinde nyhed med det gode, søde, smukke, opkvikkende, bekvemme. Dermed måtte den undergrave traditionens autoritet hos alle, fra kongen til bønder og husmænd på Mors. Sukkerkringler, tevand og smukkere striber i dynerne var *fremskridtet* håndgribeligt til stede i en tidsalder, hvor den tekniske innovation var for langsom og pletvis til

³⁴ Ibid., 14.

³⁵ Dan Charly Christensen: *Det moderne projekt. Teknik & kultur i Danmark-Norge 1750-1814* - 1850. Kbh. 1996; Steen Busck: *Et landbosamfund i opbrud. Tradition og modernisering i Sundby sogn på Mors i tiden 1660-1800*, 2 bind. Århus 2011.

at gøre større indtryk. De materielle ændringer, som denne bog så fint kortlægger, havde en emotionel appel, som nedenunder og før enhver italesættelse for og imod ændrede dispositionerne i forhold til ændringer på andre felter.

Konklusion

En rekonstruktion af historien i læseren, mindre end en analyse af historien fremlagt for læseren. Det er den egentlige pointe ved den tætte beskrivelse, som her er fremlagt. Det er på linje både med den klassiske kulturhistorie, den antropologiske tradition, og den sidste generations ny kulturanalyse. Denne ensartethed peger på, at det er en fremgangsmåde tæt knyttet til emnet. Kulturbegrebet er et begreb om sammenhæng, om den helhed, menneskelivets aspekter formodes at danne. Også de materielle, som bedst repræsenteres af sig selv, og de tavse, ubevidste, som kun en heldig iagttagelse kan få en fragmentarisk indsigt i. Derfor griber kulturforskerne til genresprængende tekster trods alle de problemer, det rejser.

Denne opposition har, som det er genrens natur, fokuseret på problemerne. Det skal dog ikke skygges for værkets kvaliteter. Undersøgelsen af den nye luksus, som den er konkret til stede i forskellige egne og sociale grupper, er udført med fantasi og sikkerhed og giver konkret viden om et felt, som ofte er udpeget som vigtigt ved at blive nævnt blandt tidens nye fænomener. Undersøgelsen af luksusdebatten åbner for et emne, der fortjener mere opmærksomhed i den danske historie.

Værkets udgangspunkt er en hypotese om kulturbegrebets frugtbarhed for erkendelsen og om den materielle kulturs vigtighed for hele den historiske proces. I modsætning til de kulturhistorikere, der stadig føler et behov for at lægge luft til »stats- og herredømmehistorien«, ³⁶ ønsker Mikkel Venborg Pedersen at integrere kulturanalysen i mere snæver forstand med alle de andre aspekter af historien til en større helhed, der realiserer det integrerende perspektiv i kulturbegrebet fuldt ud. Det er store ambitioner, svære at realisere; men denne disputats for doktorgraden i europæisk etnologi er i sig selv et argument for standpunktets berettigelse.

³⁶ Jan Peters: Wegweiser zum Innenleben? Möglichkeiten und Grenzen der Untersuchung populärer Selbstzeugnisse der Frühen Neuzeit, *Historische Anthropologie* 1, nr. 2 (1993), 235.